

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
İLAHİYYAT FAKÜLTƏSİNİN

**ELMİ
MƏCMUƏSİ**

№ 15 • APREL (NİSAN) 2011

KƏLAMDA BİLİK NƏZƏRİYYƏSİ

i.e.n. Adilə TAHİROVA
(BDU, İlahiyyat fakültəsi)

Açar sözlər: Bilik, epistemologiya, İslam, Kəlam.

Key words: Knowledge, epistemology, Islam, Kalam (theology).

Bilik nəzəriyyəsi (epistemologiya) hər hansı bir elm sahəsinin və ya düşüncə sisteminin anlaşılması və bütünlükdə öz sistemləri içərisində nə dərəcədə tutarlı olub olmadığını anlamaq üçün son dərəcə böyük önəm daşıyır. Bu məsələyə təmas edərkən İslam fəlsəfəsi və təsəvvüf kimi elm nəzəriyyələri kəlamın elm nəzəriyyəsindən xeyli fərqli olan elm sahələrinin fikirləri mövzu xaricində qalmışdır. Çünki İslam mütəkəllimlərinin elm nəzəriyyələri belə bir-birindən fərqlənir. Hətta eyni düşüncə məktəbi içərisində olan alimlərin hər birinin elm nəzəriyyəsini ayrı-ayrılıqda tədqiq etmək mümkündür. Bu məqalə elm nəzəriyyəsinin tarixinə, biliyin tərifinə, imkanını və qaynağı kimi əsas məsələlərinə kəlam prizmasından işıq tutur.

İslam terminologiyasında aralarında bəzi fərqlər olmaqla birlikdə əsasən *əl-ilm* və *əl-mərifə* termini ilə ifadə edilərək bilən ilə bilinən (obyekt) arasında münasibət mənasında izah edilmişdir. Elm lüğətdə şüur, əsər və əlamət, iki əşyanı bir-birindən ayıran əlamət mənasına gəlir. (1, XVII cild, 495) Qurani-Kərimdə sadəcə “elm” sözü 104 dəfə qeyd edilmişdir. (2, s. 607-608) Bu kökdən törəmiş digər sözlərə də Qurani-Kərimdə yüzlərlə ayədə təsadüf edilir. Bütün bunlar adı keçən terminin Qurani-Kərim qaynaqlı olub çox vurğulanan bir məsələ olduğuna işarə edir. Kəlamın bir elm kimi sistemləşdiyi dövrdən etibarən bu mövzu kəlam əsərlərinin ilk səhifələrində tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Teoloqlar bu məsələ ilə əlaqəli hicri III əsrdən başlayaraq sistemli şəkildə, xüsusilə məntiq və fəlsəfə ilə yaxından tanış olduqdan sonra kəlam tarixinə öz töhfələrini vermişlər.

Kəlamda bilik nəzəriyyəsi deyə bilinən bu məsələ fəlsəfədə *epistemologiya* bəhsində tədqiq edilir. Bilik hadisəsini tədqiq etmə fəlsəfi düşüncə ilə eyni dövrdə başlamışdır. Bu mövzuya miladdan əvvəl VI və V

əslərdə Yunan fəlsəfəsində sofistlər, Platon və Aristoteldə bir problem kimi yer verilmişdir. XIX əsrdə J.F.Ferrier tərəfindən qoyulan epistemologiya adı altında tədqiqindən əvvəl XVII əsrdə John Locke və XVIII əsrdə David Hume insan zehni və biliyin qaynağı məsələsini modern fəlsəfənin probleminə çevirmişdi. (3, s. 46)

Bilik nəzəriyyəsi və ya epistemologiyanın qısa tarixçəsi və İslami mənbələrdəki yerinə təmas etdikdən sonra biliyin nə mənaya gəldiyinə, əsas hədəfinə və bu nəzəriyyənin əsas problemlərinə nəzər salaq. Bilik, subyekt (insan) ilə obyekt (biliyin predmeti) arasında qurulan əlaqənin nəticəsidir. Biliyin əsasən bir hədəfi vardır, bu da doğruluqdur. Bilik, obyektinə uyğundursa doğrudur. Başqa bir ifadə ilə doğruluq, biliyin yönəldiyi obyektə uyğun olmasıdır. (4, s. 11-12)

Bilik nəzəriyyəsinin əsas problemləri bunlardır:

1. Biliyin imkanı məsələsi
2. Biliyin doğruluğu məsələsi
3. Biliyin qaynağı məsələsi
4. Biliyin hüdudları problemi

Biliyin imkanı və doğruluğu ilə əlaqəli doğru biliyin mümkün olmadığını və ya əldə edilən biliyin doğruluğundan şübhə etmənin zəruriliyini müdafiə edən axımlara fəlsəfədə verilən ümumi ad şübhəcilikdir (scepticism). Elmin mövzusu olan əşya və varlıqların həqiqətinin mümkün olmadığını irəli sürən Sofistlər olmuşdur. Kəlam tarixində isə İndiyyə, İnadiyyə, Laədrıyyə kimi adlarla bu ümumi fəlsəfi axımın içərisində əşyanın həqiqətindən şübhə duyan qruplar çıxmışdır. Doğru biliyin əldə edilməsini mümkün görən fikirlər isə fəlsəfədə doqmatizm adı altında toplanmışdır. Kəlam elminə görə əşyanın həqiqəti vardır və bilinməsi mümkündür. (5, s. 5)

Biliyin qaynağı və meyarlarının nə olduğu məsələsi də fəlsəfədə mübahisə mövzusu olmuşdur. Bu müzakirələrin nəticəsi olaraq fəlsəfədə ortaya çıxmış cərəyanlardan biri olan rəsonalizmə görə biliyin qaynağı və meyarı ağıldır. Duyğu orqanlarının verdiyi məlumat insana və şərtlərə görə fərqlilik göstərdiyi üçün güvənilmir. Əsas nümayəndələri Sokrat, Platon, Aristotel, Dekart, Hegel sayılır. Doğru biliyin qaynağı və ölçüsü kimi təcrübəni qəbul edən və duyğu üzvlərinin verdiyi məlumatlara güvənən cərəyan isə empirizmdir. Əsas nümayəndələri J.Locke, D.Hume, Berkeley, Condillac hesab olunur. Bunları tənqid edib yeni bir sistem ortaya qoymaq istəyən kritisizmin

əsas nümayəndəsi isə Kantdır. Ona görə bilik üçün əsas material duyğulardan və təcrübədən gəlir. Bu müzakirələr nəticəsində ortaya çıxan başqa bir cərəyan isə intuisianismdir. Əsas nümayəndəsi Bergson olub hər şeyi qavramaq üçün sezgiyə ehtiyac olduğunu müdafiə edir.

Bu məsələ ərəbdilli mənbələrdə nazariyyətu-l-mərifə çərçivəsində müzakirə edilir. *İhata*, *vuquf*, *rusux* terminləri də bilənin yönəldiyi mövzunu qavraması ilə əlaqəli terminlərdir. Bilikdə qətilik dərəcəsi ilə əlaqəli *yəqin*, *zənn*, *şəkk*, *vəhm* terminləri də vardır. Bilənin yönəldiyi məsələni bütün yönləri və sahələri ilə əhatə edib anlamasına *ihata*, onu tam qavramasına *vuquf*, eyni mövzuda dərinləşib ixtisaslaşmasına *rusux* deyilir. (Ali-İmran 3/7) Bilmənin ziddi olaraq *cəhl* terminindən istifadə olunur. *Mərifət* termini elm mənasında istifadə olunsa da xüsusi mənalara vardır. Yaradılmışların Allahı tanıması ilə əlaqəli “alimə” feili deyil, “arafə” feili istifadə olunur. Yəni insanların biliyi haqqında mərifət termini, heç bir cəhətdən yaradılmışlara bənzəməyən Allahın qeyri-məhdud biliyi haqqında isə elm termini istifadə olunur. Çünki mərifət cüzi-bəsit varlıqların, elm isə küllimürəkkəb varlıqların idrak etməsi üçün istifadə olunur. Buna görə Allaha “alim” deyilir, “arif” deyilmir. Bütün bunlar elm məfhumunun daha geniş mənə daşdığını göstərir. (6, VI cild, 157-161) Qurani-Kərimdə bilik (elm) daha çox ilahi vəhydən qaynaqlanan, yəni Allahın verdiyi bilik şəklində istifadə olunur. Eyni zamanda ilahi mesaj insan biliyinə yol göstərərək doğru, gözəl və mükəmməl olana istiqamətləndirir.

İslam düşüncəsində bilik problemi kəlamî, fəlsəfi və psixoloji məzmun qazanmışdır. (3, s. 46) Kəlam alimlərinin bu məsələ ilə məşğul olmasının səbəblərindən biri də obyektiv biliyin imkanından şübhə duyan, biliyin tamamilə mümkün olmadığını düşünən və bilik qaynaqlarından bəzilərini qəbul etməyən axımlara (Sufestaiyyə, Laədriyyə, Bərahimə və s.) cavab verməkdir. Mötəzilə ilə birlikdə bu məsələ kəlam kitablarında müzakirə mövzusu olmuş, bir müddət sonra isə kəlam alimlərinin əsərlərinin ilk səhifələrində yer verilən mövzuya çevrilmişdir. Elm mənbəyi kimi elm nəzəriyyəsi və xüsusilə aqlın rolu haqqında kəlam məktəbləri içərisində ilk bəhs edənlər Mötəzilə alimləri olmaqla yanaşı Maturidi (v. 333/944), Əşəri (v. 324/936), Baqillani (v. 403/10102), Cüveyni (v. 478/1085), Şeyx Müfid (v. 413/1022), Şərif Mürtəza (v. 436/ 1044), Əbu Cəfər ət-Tusi (460/1067), Fəxrəddin ər-Razi (v. 606/1209) və Nəsirəddin Tusi (672/1274) kimi digər

İslam düşüncə məktəblərinin nümayəyəndələri də bu məsələyə önəm vermişdir.

Rağib əl-İsfahani əsərində elmin tərifini idrak edənle idrak edilən arasında münasibət olaraq vermişdir. (7, “elm” maddəsi) Biliyin (elmin) təriflərinə gəldikdə bəzi təriflər biləni, digər qrup təriflər bilinəni əsas qəbul edərək verilmişdir. Bundan başqa bilənlə bilinən arasındakı münasibətin vurğulandığı təriflər də vardır. Hətta elmin tərifini vermənin mümkün olmadığını qəbul edənlər də vardır. Bu fikrə demək olar ki, bütün İslam düşüncə məktəblərində rast gəlmək mümkündür. Ancaq hakim fikir biliyin tərifinin verilə biləcəyi istiqamətindədir. Bilik ilə əlaqəli təriflərdən bəzilərini nəzərdən keçirək:

1. Elm bilən ilə bilinən arasında münasibətdir.
2. Əsaslandırılmış doğru etiqaddır.
3. Doğruluğu və keçərliliyi dəlillərlə ortaya qoyulmuş olan həqiqətin (reallığın) ifadəsidir.
4. Öyrənmənin nəticəsində əldə edilən və qavranandır.

Elmin tərifinə gəldikdə məşhur Əşəri mütəkəllimi Fəxrəddin ər-Razi (v. 606/1210) elmin mahiyyətinin zəruri (bədihi) olaraq bilindiyyinin, tərifini vermənin mümkün olmadığı fikrini mənimsamışdır. Cüveyni (v. 478/1085) və Qəzzaliyə (v. 505/1111) görə elm zəruri (bədihi) olmasa da tərfi çox çətindir. Bununla birlikdə bəzi təriflər verilmişdir. Məsələn: Elm, aqlın və duyğuların sahəsinə girən hər şeyin elm vəsfinə sahib olan şəxsə tanınmasını təmin edən vəsfdir. Başqa bir tərifə gəldikdə elm, ziddinə ehtimal verməyəcək tərzdə mənaları bir-birindən fərqləndirmə vəsfidir. Kəlam alimlərinin biliyin (elmin) tərfi ilə əlaqəli söylədiklərini İslam düşüncə məktəblərinə görə belə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Mötəzilə mütəkəllimlərinin verdikləri tərif belədir: “Bir şeyə olduğu halıyla etiqad etməkdir.” Bu tərif Əbu Əli əl-Cübbai (v. 303/915), onun oğlu Əbu Haşim əl-Cübbai (v. 321/933) ilə Əbu-l-Qasım əl Bəlxinin (Kəbi) (v. 319/931) verdikləri təriflərdir. Bu tərif son dövr Mötəzilə alimlərindən Qazi Əbdülcabbar (v. 415/761) tərəfindən tənqid olunmuş və o, belə düzəliş etmişdir: “Bir obyekt olduğu şəkliylə bilən şəxsin qane olması və etiqad etməsidir.” (8, XII cild, s. 13) Görüldüyü kimi bu tərifləri digərlərindən fərqləndirən və vurğulanan əsas ifadə “etiqaddır”.

2. Əhli-sünnə məktəbinə mənsub kəlam alimlərinin verdikləri təriflərə gəldikdə Maturidi kəlam alimlərindən Əbu-l Muin ən-Nəsəfi elmi belə izah edir: İnsana hər hansı bir predmetin açıq-aydın olmasını təmin edən vəsfdir. (9, s. 11-12; 10, I cild, 9-37) Əşəri alimlərinin verdikləri təriflərdən bəzilərinə gəldikdə “bilik, bilinəni olduğu kimi idrak etmək, yəni anlamaqdır”. Başqa bir tərif isə “bilik, ona sahib olan şəxsin alim olmasını zəruri edir”. (11, s. 7-12; 6, s. 105.)

3. Şiə alimlərindən olan Əbu Cəfər ət-Tusin in verdiyi tərif belədir: “Elm bir şeyi olduğu kimi bilməkdir.” (12, s. 155-156) Əllamə Hilli, elmi təsəvvür və təsdiq olmaqla iki qismə ayırır. Onun elmə verdiyi tərifə gəldikdə “elm, nəfsi keyfiyyətlərdən ibarət olub insanın zehmində əşyanın surətinin hasil olmasıdır.” Bu təsəvvürə aid tərifdir. Təsdiq qisminə gəldikdə təsəvvür edilən iki şeydən biri ilə digəri arasında müsbət ya da mənfi bir nisbət in varlığı haqqında dəqiq hökmdən ibarətdir. (13, s. 172)

Görüldüyü kimi İslam düşüncə məktəbləri nümayəndələri tərəfindən biliyə (elmə) çox sayda təriflər verilsə də bunlar arasından birini seçmək çox çətindir. Çünki bu təriflərin demək olar ki, hər biri digər mütəkəllimlər tərəfindən bəzən haqlı, bəzən haqsız olaraq tənqid olunmuşdur. Hətta bir sıra alimlər yeni və qane edici bir tərif vermədən sadəcə əvvəlki tərifləri tənqid etməklə məşğul olmuşdur. Bundan başqa bu təriflərin bir çoxunda Allahın elmi ilə insanın elmini ayırmadan ümumi bir tərif verməyə təşəbbüs edilmişdir ki, bu da hadis varlıqla qədim varlığın elmi arasındakı fərqlilikləri nəzərdən qaçırmaq kimi yanlış nəticəyə gətirmişdir.

Biliyin qaynağı məsələsinə gəldikdə Qurani-Kərimdə vəhy başda olmaqla duyğular, ağıl və qəlb olaraq tərif edilir. (əl-Əraf 7/179; Yunus 10/31; ən-Nəhl 16/78, 108; əl-İsra 17/36) Kəlama görə bilik mənbələri sağlam duyğu üzvləri (xəvassi-səlimə), doğru xəbər və ağıl şəklində təsnif edilə bilər. Təsəvvüf kimi digər İslami elmlərdə ilham və ya kəşf deyilən başqa bir bilik mənbəyi də qəbul edilmişdir. Xəbər başlığının tərifində İslam düşüncə məktəbləri arasında bir fərq olmayıb Şiə alimlər tərəfindən buraya İmamların sözləri də əlavə edilir. (14, s. 80)

İnsan öz xaricində olan əşya haqqındakı məlumatı duyğu üzvlərini istifadə edərək əldə edir. Bu məlumatlar sağlam duyğu orqanları ilə əldə edilsə zəruri bilik meydana gəlir. Görmə, eşitmə, iyləmə, dad bilmə, lamisə orqanları ilə təcrübə aləminə aid bilik əldə edilir. (15, s. 159-161) Elm əldə

etmə vasitələrindən biri olan ağıl isə duyğu orqanlarının idrak sahəsi xaricində qalan mücərrədləri qavramaq üçündür. Ağıl, maddi bir qüvvə olmayıb mücərrəd və ruhani bir cövhər, ilahi nurdur şəklində tərifi verənlər də vardır. Elm mənbələrinin üçüncüsü olan xəbər isə elm ifadə etməsi üçün doğru olmalıdır. Sadiq xəbər həqiqətə uyğun olan xəbərdir. Dini məlumatların çoxu doğru xəbər vasitəsilə gəlmişdir. Doğru xəbər iki qismə ayrılır: Mütəvatir xəbər, rəsulun xəbəri. Mütəvatir xəbər qəti bilik ifadə edir. Görülməyən, indiki və tarixdəki bir çox ölkə və şəxs haqqındakı xəbər mütəvatir xəbərdir. Əqaid məsələlərində mütəvatir xəbər dəlil olaraq istifadə olunur. Rəsulun xəbəri peyğəmbərliyi möcüzə ilə sabit olan rəsulun verdiyi xəbərdir.

Şiə kəlam alimlərinə görə də duyğu orqanları, ağıl və xəbər (vəhy) bilik mənbəyini təşkil edir. Digər kəlam məktəblərindən əsas fərq imamların verdikləri xəbərlərin də *nəss* çərçivəsində dəyərləndirilərək xəbərin sərhədinin daha geniş qəbul edilməsidir. Son dövr Şiə alimlərindən Cəfər əs-Sübhaninin qeyd etdiyinə görə vəhy- seçilmiş insanların qeyb aləmilə münasibət qurmasıdır. (16, s. 11)

Elm əldə etmə mənbələrindən biri isə ağıldır. İslam alimləri ağılı, insanın dini əmr və qadağalara tabe olaraq mükəlləf olması üçün əsas şərt görürlər. Əqli problemləri olan insanlara heç bir məsuliyyət və ya kəlam termini ilə təklif yüklənməz. Mötəzilə alimi Qazı Əbdülcabbara görə ağıl insanın düşünməsini və davranışlarından məsul tutula bilməsini mümkün hala gətirən müəyyən biliklərin məcmusundan ibarətdir. Şiə mütəkəllimlərinə görə ağıl, doğru ilə yanlış, yaxşı ilə pisi (həsən və qəbih) bir-birindən ayırd edən ilahi bir qüvvədir. Ağıl, külli olanları idrak etmək üçündür. (13, s. 144) Üsulü məktəbdən olan Şiə alimlər ağılı nəzəri və praktiki olmaqla ikiye ayırır. Nəzəri ağıl, bilinməsi zəruri olanların və hadisələrin idrakıdır. Praktiki ağıl isə yerinə yetirilməsi lazım olanların idrakıdır. Yəni ağılın bir əməlin işlənməsi və ya işlənməməsi haqqında verdiyi hökmdür. Əxbərilər fitri olan nəzəri ağılın hüccət olmasını inkar etmir, lakin praktiki ağılın dəlil olub olmamasında tərəddüd edirlər. (14, s. 58; 17, s. 187, 208) Maturidi alimlərdən Maturidi, ağılı eyni keyfiyyətdə olanları bir yerə toplayıb fərqli vəsflərdə olanları ayırma gücünü vurğulayır. Əşəri alimlərinə görə ağıl sayəsində insan öyrənmə və idrak qabiliyyətinə sahib olub zəruri bilik ona tabe olur. (6, s. 115-116) Kəlam alimlərinin əksəriyyəti ağılı insanda fitri

olaraq mövcud olan ruhi bir qüvvə kimi görünür və Allahın təsiri ilə fəaliyyət göstərdiyini qəbul edir. Aqlın cövhər və ya ərəz olması ilə əlaqəli müzakirələr olsa da qəti və ortaq bir fikrə varılmamışdır. İdrak qabiliyyətinin hər insanda eyni olub olmadığı da Mötəzilə və Əhli-sünnə alimlərinin müzakirə predmeti olmuşdur. Ağıl-vəhy münasibəti və aqla ayrılan rol İslam düşüncə məktəbləri arasında fikir ayrılıqlarına səbəb olmuş mövzulardandır. Məsələn mərifətullahın (Allahın varlığı və birliyinin bilinməsi) əqli olub olmadığı, yaxşı (həsən) və pisin (qəbih) meyarının ağıl yoxsa vəhy olduğu və xüsusilə səmiyyat mövzularından olmayan məsələlərin anlaşılması, izahı və əsaslandırılmasında da aqlın rolu kəlamın formalaşdığı ilk dövrlərdən etibarən tədqiq edilmişdir.

Ağıl-vəhy ətrafındakı müzakirələr İslam kəlamında ətraflı şəkildə müzakirə edilmiş və ağıl ilə vəhyə ayrılan rol məzhəblərin fikirləri arasındakı fərqlərin əsas səbəblərindən birini təşkil etmişdir. İslam düşüncə məktəblərindən bəzisi Mötəzilə kimi aqlın əhatə dairəsini xeyli geniş tutmuş, bir qismi isə Sələfiyyə kimi vəhyi ön plana çəkərək aqlın rolunu son dərəcə məhdudlaşdırmışdır. Bununla yanaşı Maturidiyyə və İmamiiyyə kimi məktəblər isə orta yolu izləməyə çalışaraq daha məntiqli olan uzlaşdırıcı mövqe tutmuşdur. Bu müzakirələr xüsusilə mütəşabihat, hüsn-qubh məsələsi, mərifətullah və bir çox başqa mövzularda bariz görünür.

Qurani-Kərimdə biliyin dəyəri baxımından “elmdə qətilik” məfhumuna da yer verilmişdir. İlmə-l yəqin (qəti zehni bilik), aynə-l yəqin (qəti, açıq bir müşahidə), haqqa-l yəqin (qəti təcrübə) terminlərinin keçdiyi ayələr bunlardır: ət-Təkəsür 102/5, əl-Haqqa 69/51. “Qətilik” məfhumunun əksi olan zənn, şəkk və reyb terminlərindən əl-Bəqərə 2/2, Ali-İmran 3/9, ən-Nisa 4/157, əl-Ənam 6/16, Hud 11/62, İbrahim 14/10, ən-Nəcm 53/28 ayələrində bəhs olunur.

Ortaya çıxan suallardan biri də kəlam elminin bu məsələni tədqiq etməyə nə üçün ehtiyac hiss etdiyidir. Çünki Qurani-Kərim peyğəmbərin Allahdan aldığı bir xəbər növünü təşkil edir. Bu xəbərin qəti bilik ifadə etdiyini və doğru olduğunu əsaslandırmaq lazım gəldiyi üçün ilk dövrlərdən etibarən kəlam alimləri bu mövzunu əsərlərində müzakirə etməyə başlamışlar. Bundan başqa kəlam elmində qəti biliyə ehtiyac vardır. Əqaid məsələləri qətilik ifadə etməlidir ki, bu əsaslara heç bir şübhə duymadan inanma imanının predmetinə çevrilsin. Allahın varlığı, peyğəmbərlik kimi məsələlərin

isbatı baxımından da qəti və doğru biliyə ehtiyac vardır. Bundan başqa İslam düşüncə məktəbləri arasındakı fərqləri daha yaxşı anlamaq üçün də məsələnin tədqiqinə ehtiyac duyulmuşdur. Bu məsələ sadəcə keçmişdə deyil, günümüzdə də aktuallığını qorumağa davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Zəbidi, **Tacu-l arus min cəvahiri-l qamus**, Daru-l fikr, Beyrut 1994.
2. Muhəmməd Fuad Əbdülbaqi, **əl-Mucəmu-l mufəhrəs liəlfazi-l Qurani-l Kərim**, Tehran 1372.
3. Bertrand Russel, **Theory of knowledge**, London 1992.
4. Ernst von Aster, **Bilgi teorisi ve mantık**, tərcümə edən: Macit Gökberk, İstanbul, Sosial yayınlar, 1994.
5. Taftazani, **Şərhu-l-əqaid** (Kəlam ilmi və İslam akaidi), Dergah yayınları, İstanbul 1999.
6. Necip Taylan, “Bilgi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1992, VI/157-161
7. Ragib əl-İsfahani, **ət-Tərifat**, Beyrut 1983.
8. Qazı Əbdülcabbar, **əl-Muğni fi əbvabi-t tövhid və-l ədl**, Qahirə 1962.
9. Maturidi, **Kitab ət-tövhid**, təhqiq edənlər: Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, Ankara, İsam yayınları, 2003.
10. Əbu-l Muin ən-Nəsəfi, **Təbsıratu-l ədillə**, təhqiq edən: Hüseyn Atay, Ankara 1993.
11. Cüveyni, **əl-İrşad**, Beyrut 1995.
12. Əbu Cəfər ət-Tusi, **əl-İqtisad fima yətəallaqu bi-l itiqad**, Nəcəf 1979.
13. Mutahhar Hilli, **Kəşf əl-Murad fi şərhi təcridi-l itaqad**, Qum 1366.
14. Adilə Tahirova, **Şii kəlam sisteminde bilgi kaynakları**, yüksek lisans tezi, Ankara 1999.
15. Nəsirəddin Tusi, **Təcridu-l-itiqad**, Məktəbətü-l-ilami-l İslam, çap olunduğu yer yoxdur, 1407/1986.
16. Cəfər əs-Sübhani, **Şiə əqidələrinin əsasları**, Tehran 2001.
17. Qaravi, **Masadiru-l-istinbat beynə-l usuliyin və-l əxbəriyyin**, Daru-l hadi, Beyrut 1992.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена теме определения и происхождения знания, которое было обсуждено подробно в истории философии и богословия. Среди теологов нет единого определения данного понятия. Так Мутазилиты при определении знания установили отношение между двумя понятиями как знание и вера. Некоторые исследователи пришли к выводу о том, что трудно идентифицировать определение знания. Несмотря на некоторые различия в деталях среди Исламских богословов есть много точек соприкосновения относительно происхождения знания. Мы считаем, что прежде, чем прийти к какому либо выводу, следует исследовать аспекты этой проблемы в истории теологии.

SUMMARY

The article is written on the question of definition and origins of knowledge which was discussed at length in history of philosophy and theology. It is impossible to talk about unified definition of knowledge among theologians. For example Mutazilites conclusively established a relationship between the two concepts as knowledge and belief in definition of knowledge. Some researchers concluded that it is still difficult to identify the definition of knowledge. There is much common ground in the subject of origins of knowledge among Muslim theologians in spite of some detailed differences. Before we reach any conclusion, it is important to examine the aspects of this problem in history of theology.

Çapa tövsiyə etdi: akademik V.M.Məmmədəliyev